

Basralı Muhaddislerin Hadis İlmine Sunduğu İlk Uygulamalar ve Özgün Katkıları*

The Basra School of Hadith: Early Methodological Practices and Foundational Contributions

ÖZET

Bu çalışma, hadis ilminin teşekkül ve gelişim sürecinde Basra havzasında yetişen muhaddislerin literatüre kazandırdığı ilk uygulamaları ve metodolojik yenilikleri incelemektedir. Hz. Peygamber döneminde temelleri atılan ve fetih hareketleriyle genişleyen İslâm coğrafyasında Basra, kısa sürede dönemin en dinamik ilmî merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Şehre yerleşen sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn nesline mensup âlimler; hadis rivayetinin muhafazası, tenkidi, tasnifi ve sonraki nesillere tebliği hususunda öncü bir rol üstlenmişlerdir. Bu kurumsallaşma sürecinde; isnâd, hasen, mürsel ve tedlîs gibi temel hadis ıstılahlarının ilk kavramsallaştırmaları ile cerh-ta'dîl faaliyetlerinin sistemli bir hüviyet kazanması, doğrudan Basralı muhaddislerin ilmî mesailerleriyle belirginleşmiştir. Ayrıca hadis tahammül ve edâ yöntemleri, râvî değerlendirme kriterleri ve erken dönem telif hareketleri bakımından da Basra ekolü, hadis usulünün şekillenmesinde kurucu bir konuma erişmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada, klasik kaynaklarda dağınık hâlde bulunan söz konusu ilk uygulamalar sistematik bir biçimde bir araya getirilerek, Basra muhaddislerinin hadis metodolojisine sağladığı özgün ve kurucu katkıların tespiti amaçlanmıştır. Nitekim bölge ulemasının rivayet asrındaki rolünün tespiti, hadis tarihinin bütüncül kavranması açısından da elzemdir.

Anahtar Kelimeler: Basra, Hadis ilmi, Basralı muhaddisler, İsnâd, Cerh ve ta'dîl.

ABSTRACT

This study examines the foundational practices and methodological innovations contributed to the literature by the *muhaddithun* (hadith scholars) who flourished in the Basra region during the formation and development process of Hadith science. Basra rapidly evolved into one of the most dynamic scholarly centers of the period within the Islamic geography, which was founded during the prophetic era and expanded through early conquests. Scholars belonging to the generations of the *sahaba* (companions), *tabi'un* (successors), and *atba' al-tabi'in* (successors of the successors) who settled in the city assumed a pioneering role in the preservation, criticism, classification, and transmission of hadith narrations to subsequent generations. In this institutionalization process, the initial conceptualizations of core hadith terminology such as *isnad* (chain of transmitters), *hasan* (acceptable/good hadith), *mursal* (hurried/loose chain), and *tadlis* (obfuscation of a narrator), as well as the systematization of *jarh* and *ta'dil* (criticism and validation of narrators) activities, were directly shaped by the scholarly endeavors of the Basran *muhaddithun*. Furthermore, in terms of hadith reception and transmission methods (*tahammul* and *ada*), narrator evaluation criteria, and early periods of compilation movements, the Basra school attained a constitutive position in the shaping of Hadith methodology (*usul al-hadith*). Consequently, this research aims to identify the unique and foundational contributions provided by Basran traditionists to hadith methodology by systematically gathering these scattered early practices from classical sources. Indeed, determining the role of the region's ulama during the age of narration is essential for a holistic understanding of hadith history.

Keywords: Basra, Hadith Science, Basran Muhaddithun, Isnad, Jarh and Ta'dil.

GİRİŞ

"İslâm'ı benimseyen ilk nesil (ashâb), Hz. Peygamber'e duydukları bağlılığın bir tezahürü olarak O'nun hayatına ve sünnetine dair her türlü unsura büyük bir ihtimam göstermiştir. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'den sonra müminlerin yöneldiği temel kaynak, Hz. Peygamber'den sadır olan hadisler olmuştur. Nitekim Müslümanlar, dinî ve hukuki bir meseleyle karşılaştıklarında öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'e, ardından Resûl-i Ekrem'in sünnetine müracaat etmişlerdir. Sahâbe dönemindeki bu kurumsal ve ameli yönelim, dönemin klasik kaynaklarında da tevsik edilmektedir.

Hız kazanan fetih hareketleriyle birlikte, pek çok coğrafya İslâm devletinin sınırlarına dâhil edilmiştir. Ele geçirilen bu yeni beldelere idari görevle gönderilen valilerin yanı sıra, yerel halka İslâm akaidini ve hukukunu öğretmek amacıyla çok sayıda sahâbî istihdam edilmiştir. Ashâb, bu bölgelerde neşet eden yeni Müslüman topluluklara Hz. Peygamber'den tevarüs ettikleri ilmî mirası aktararak, söz konusu merkezlerin birer ilmî havzaya dönüşmesini sağlamışlardır. Bu çerçevede Basra; Utbe b. Gazvân (ö. 17/638), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) başta olmak üzere şehre yerleşen yüzü aşkın sahâbinin Basra Camii'nde tesis ettiği ilim halkaları sayesinde, dönemin en saygın merkezlerinden biri hâline gelmiştir (Koçyiğit, 2012, s. 97).

Ali Çelik¹

How to Cite This Article

Çelik, A. (2026). Basralı Muhaddislerin Hadis İlmine Sunduğu İlk Uygulamalar ve Özgün Katkıları. *International Academic Social Resources Journal*, 11(3), 380-390. (e-ISSN: 2636-7637). DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21195868>

Arrival: 25 May 2026

Published: 30 June 2026

Academic Social Resources Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

* Bu makale, "İlk Üç Asırda Basra'da Hadis İlimi" adıyla Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Bölümü Hadis Anabilim Dalı'nda 11.05.2017 yılında tamamlanan doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

¹ Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Bingöl. ORCID NO: 0000-0003-4361-0477

Sahâbe ile filizlenen bu ilmî gelenek; tâbiîn dönemi âlimlerinden Ebu'l-Âliye (ö. 90/709), Ebû Kilâbe (ö. 104/722), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Muhammed b. Sîrîn (ö. 110/728), Katâde (ö. 117/735) ve Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) tarafından tevarüs edilmiştir. Bu çizgiyi müteakiben Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), İsmâil b. Uleyye (ö. 193/809), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813), Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819), İbn Sa'd (ö. 230/845), Ali b. Medînî (ö. 234/848-49), Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889) ve Zekeriyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/920) gibi muhaddisler eliyle kurumsal bir süreklilik kazanmıştır. Basralı muhaddisler, hadis usulüyle ilgili pek çok yapısal meselede öncülük ederek hem bu ilmin gelişim sürecine hem de rivayet ağında ortaya çıkan sorunların metodolojik olarak giderilmesine köklü katkılar sunmuşlardır. Nitekim farklı konularda ileri sürdüğü özgün görüşleriyle bilinen İbn Teymiyye'nin (ö. 622/1225), şehir menşeli en sağlam rivayet zincirlerini sıralarken Medine'den sonra Basra'yı ikinci sıraya yerleştirmesi ve bu derecelendirmenin muhaddisler nezdinde ittifakla kabul gördüğünü belirtmesi (Kâsımî, 2004, s. 115), mezkûr ulemanın yürüttüğü yoğun ve titiz hadis faaliyetlerinin bir neticesidir.

Bu çalışma; klasik literatürde dağınık hâlde bulunan, Basralı muhaddisler tarafından ilk kez serdedilen teorik görüşleri, kullanılan kavramsal dağarcık ve bu süreçte telif edilen erken dönem eserleri sistematik bir yaklaşımla bir araya getirmeyi amaçlamaktadır. Elde edilen bulguların, hadis tarihi ve usulü alanında çalışma yapacak araştırmacılar için bir kaynak zemin oluşturması ve ilgili literatüre işlevsel bir katkı sunması hedeflenmektedir."

Basralı Muhaddislerin Hadis İlmine Katkıları

"Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde, rivayetlerin sıhhati ve aidiyeti hususunda herhangi bir metodolojik problem yaşanmamaktaydı. Gerek Resûl-i Ekrem'in yaşayan bir otorite olarak varlığı gerekse ashâbın rivayetler karşısındaki ihtiyatlı ve titiz duruşu, hadislerin özgün yapılarıyla muhafaza edilmesini sağlamıştır. Ancak ilerleyen süreçte gerçekleştirilen fetihler neticesinde İslâm devletinin sınırlarının genişlemesi, farklı kültürel ve etnik kökenlere mensup toplumların İslâm'ı benimsemesi ve özellikle hulefâ-yı râşidîn döneminin sonlarından itibaren baş gösteren siyasi/itikadi fitne hadiseleri, hadislerin otantikliği hususunda ciddi kırılmaları ve suiistimalleri beraberinde getirmiştir. Yaşanan bu menfi gelişmeler üzerine hadis ilmiyle işigal eden ulemâ, nebevî mirası tahriften korumak ve sahih rivayetleri gelecek nesillere saf bir biçimde aktarmak amacıyla bir savunma mekanizması geliştirerek yeni metodolojik kuralları ihdas etmişlerdir. Bu kurumsallaşma faaliyetlerinin merkezinde yer alan ve hadis usulünün şekillenmesine doğrudan yön veren kurucu ıstılahlar ile râvî değerlendirme ölçütlerinin önemli bir kısmı, ilk defa Basra havzasında yetişen muhaddisler tarafından literatüre kazandırılmıştır. Basralı muhaddislerin hadis ilminin koruma kalkanını oluşturmak adına ilk kez vazettikleri ıstılahlar ve metodolojik kuralları şu şekilde tasnif edilebilir:"

İsnad

"Klasik kaynaklar tetkik edildiğinde, hadis ilminin ayrılmaz bir rüknü olan isnâd sisteminin ilk defa Irak havzası ulemâsı tarafından ameli bir zemine oturtulduğu anlaşılmaktadır (Küçük, 2001, 33/155). Isnâdın tarihsel bir zorunluluk olarak ortaya çıkış sürecine dair en mühim ve kurucu tanıklıklardan biri, Basralı muhaddis Muhammed b. Sîrîn'e (ö. 110/728) aittir. İbn Sîrîn, rivayet asrındaki bu metodolojik kırılmayı şu sözlerle ifade etmektedir:

Önceleri isnâd sorulmazdı. Ne zaman ki fitne hadiseleri baş gösterdi, işte o zaman (muhaddisler) "Bize râvîlerinizin isimlerini söyleyin" demeye başladılar. Bu doğrultuda bakılır; şayet râvîler ehl-i sünnetten ise hadisleri kabul edilir, ehl-i bid'at zümrelerden ise rivayetleri terk edilirdi." (Ahmed b. Hanbel, 2001, 2/559; Müslim, Mukaddime, 1998, 35; İbn Ebî Hâtim, 1953, 2/28; İbn Adî, ts., 1/214).

Hadis usulü mütehasıslarının büyük bir ekseriyeti, mezkûr rivayeti referans kabul ederek isnâd mekanizması üzerine teorik ve pratik düzeyde ilk konuşan alimin İbn Sîrîn olduğunu beyan etmişlerdir (Küçük, 2001, 33/155). Nitekim Basra ekolünün en mühim cerh-ta'dîl otoritelerinden biri olan Ali b. el-Medînî de bu tarihsel tespiti teyit ederek, rivayet silsilelerini ve isnâd yapılarını incelediğinde, bu sahada İbn Sîrîn'den daha erken dönemde görüş serdeden bir başka alim bilmediğini ifade etmiştir. İbnü'l-Medînî, Basra merkezli bu silsilenin kronolojik gelişimini aktarırken; İbn Sîrîn'den sonra Eyyûb es-Sahtiyânî ile Abdullah b. Avn'ın (ö. 151/768), onlardan sonra Şu'be b. Haccâc'ın, daha sonraki nesilde ise Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile Abdurrahmân b. Mehdî'nin bu metodolojiyi tevarüs ettiklerini belirtmektedir (İbn Receb, 1978, 1/52)."

Hasen Hadis

Hadis usulünde sıhhat bakımından sahîh ile zayıf arasında köprü vazifesi gören 'hasen' kavramı; ilk iki asırda çoğunlukla sözlük anlamıyla tercih edilmiş, III. (IX.) asırdan itibaren ise teknik birer ıstılah olarak literatürdeki yerini almaya başlamıştır. Hadisleri sened ve metin yönünden değerlendiren ulemânın, sahih derecesine ulaşamayan ancak zayıf da sayılmayan rivayetleri 'hasen' olarak nitelendirmesine dair erken dönem uygulamaları klasik kaynaklarda mevcuttur (Özdemir, 2013, ss. 77-101). Söz konusu kaynaklar tetkik edildiğinde, 'hasen' tabirini lügat manasından çıkarıp teknik bir terim (ıstılah) olarak ilk kez kullanan müellifin Basralı muhaddis Ali b. el-Medînî (ö. 234/849) olduğu görülmektedir (Özdemir, 2013, s. 102).

İbnü'l-Medînî, gazve esnasında şehid düştüğü zannedilerek cennetle müjdelenen bir şahsın, ganimet malından hırsızlık (gûlul) yaptığı gerekçesiyle Hz. Peygamber tarafından ceennemlik olarak nitelendirilmesini konu alan rivayeti incelerken sened hakkında 'ceyyid ve hasen' değerlendirmesinde bulunmuştur (İbn Kesîr, 2009, 2/296-297). Müellifin bu tespiti, onun 'hasen' kelimesini salt sözlük anlamıyla değil, ilgili rivayetin ameli açıdan hüccet (delil) kabul edilebileceğini gösteren teknik bir ıstılah olarak kullandığını ortaya koymaktadır (Özdemir, 2013, s. 82). Benzer şekilde Ali b. el-Medînî, Hz. Ömer (r.a.) (ö. 23/644) tarikiyle nakledilen ve Resûl-i Ekrem'in ümmetini ateşe düşmekten korumaya çalıştığını beyan eden şefaât/uyarı içerikli rivayetin senedi için de gerekçelerini sıralayarak 'hasenü'l-isnâd' nitelendirmesinde bulunmuştur (el-Medînî, ts., s. 94-95; Özdemir, 2013, ss. 80-83)."

Mürsel

Hadis usulünde mürsel, genel olarak sened zincirinde yer alan tâbînin sahâbîyi hafzederek (atlayarak) doğrudan Hz. Peygamber'den rivayette bulunması şeklinde tarif edilmektedir; bununla birlikte erken dönemde senedinde herhangi bir şekilde inkitâ (kesinti) bulunan rivayetler için de bu kavramın kullanıldığı bilinmektedir (el-Alâî, 1986, s. 23-25; Polat, 2010, ss. 61-65; Yücel, 2011, s. 176). Terimin teknik anlamda bir hadis ıstılahı olarak ilk defa Basra ekolünün kurucu otoritelerinden Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) tarafından metodolojik bir kavramsallaştırmayla kullanıldığı akademik literatürde genel kabul görmektedir (İbn Receb, 1978, 1/274, 281-282; Polat, 2010, ss. 21-76).

Tedlis

"Sözlükte 'işin ayıbını gizlemek' manasına gelen tedlîs (Dümeynî, 1992, ss. 35-36; Özdemir, 2014, s. 26), hadis ıstılahında; bir râvînin çağdaşı olup görüşmediği yahut kendisiyle karşılaştığı hâlde hadis işitmediği (sema) veya daha önce kendisinden hadis aldığı hocasından bizzat duymadığı bir rivayeti, ondan işitmiş olduğu izlenimini verecek bir edâ sîgasıyla nakletmesi şeklinde tanımlanmaktadır (el-İrâkî, 1995, ss. 5-6; Özdemir, 2014, ss. 29-40). Literatür incelendiğinde, bu kavram üzerine ilk kez kuramsal düzeyde eğilen ve '*tedlîs yalandır*' hükmünü serdeden ilk alimin Basralı Avf b. Ebî Cemîle el-A'râbî (ö. 146/763) olduğu kaydedilmektedir (İbn Adî, ts., 1/107; Özdemir, 2014, s. 29). Tedlîs olgusuna karşı en sert metodolojik duruşu sergileyen ve bu uygulamayı yalan söylemekle eş değer kabul eden bir diğer kurucu figür ise yine Basra ekolünün sembol isimlerinden Şu'be b. el-Haccâc'dır (İbn Adî, ts., 1/107; Hatîb el-Bağdâdî, 1971, s. 309).

Şu'be, bizzat işitmediği bir rivayeti sema izlenimi vererek aktarmaktan, yani tedlîs tuzağına düşmekten şiddetle çekindiğini beyan etmiştir (İbn Adî, ts., 1/152; Zehebî, 1988, 7/210). Hatta o, konunun vehametini vurgulamak adına şerh düşmeyi veya zina yapmayı tedlise tercih edeceğini belirterek, bu uygulamanın gayrimeşru fiillerden daha şerhli olduğuna dikkat çekmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, 1971, s. 309; Zehebî, 1988, 7/210-216). Râvîlerin hocalarından bizzat işitip işitmediklerini denetleme hususunda son derece titiz olan Şu'be, '*ahberenâ*' ve '*haddesenâ*' gibi doğrudan işitmeyi bildiren kesin edâ sîgalarıyla nakledilmeyen rivayetlerin ilmî değerden yoksun (gayrimuteber) olduğunu savunmuştur (İbn Adî, ts., 1/160). Erken dönemde tedlîs problemi üzerinde duran Basralı Cerîr b. Hâzîm (ö. 170/786) (Hatîb el-Bağdâdî, 1971, s. 309) ve Hammâd b. Zeyd (İbn Adî, ts., 1/107; Hatîb el-Bağdâdî, 1971, s. 310) gibi muhaddisler de bu sahada ilk fikir beyan eden otoriteler arasında yer alır. Netice itibarıyla klasik kaynaklar tetkik edildiğinde, hadis rivayetinde tahrifata yol açabilecek olan tedlîs olgusunu ilk kez fark edip ona karşı kurumsal ve metodolojik bir koruma kalkını geliştirenlerin bütünüyle Basralı muhaddisler olduğu görülmektedir.

Cerh-Ta'dîl Alanında

Hadis usulünde cerh; rivayette bulunan râvînin adalet ve zabt vasıflarını taşımadığını gerekçeleriyle ortaya koyarak naklettiği rivayetin reddedilmesi yönünde görüş bildirmeyi ifade ederken (el-Hamîsî, ts., s. 84; Aydınlı, 2013, s. 48); ta'dîl ise râvînin bu vasıflara sahip olduğunu ve rivayetlerinin kabulü noktasında güvenilir (sika) kabul edildiğini beyan etmektir (Aydınlı, 2013, s. 299). Bir disiplin olarak cerh ve ta'dîl ilmi ise, hadis nakleden râvîlerin entelektüel/ahlaki (adalet) ve zihni (zabt) kapasitelerini belirli metodolojik kaideler dâhilinde denetleyen bilim dalıdır (el-Hamîsî, ts., s. 84; Aydınlı, 2013, s. 48).

Hadis ricâlinin ehliyetini inceleme gayesiyle başlayan bu tenkit faaliyetlerinin kökeni sahâbe dönemine kadar uzanmaktadır. Nitekim bazı sahâbîlerin anlama, hıfz ve kavrama kabiliyetleri birbirinden farklılık arz edebilmekteydi. Abdullah b. Mübârek'in (ö. 181/797) de işaret ettiği üzere, bazı sahâbîlerin dahi rivayet esnasında yanılgiya (vehm) düşebileceğine dair tarihsel tespitler bu durumu teyit etmektedir (İbn Receb, 1978, 1/159). Dolayısıyla henüz erken dönemde hadis ricaline yönelik bireysel değerlendirmeler yapılmış ve rivayetlerde meydana gelen hatalar alanında temayüz etmiş uzman sahâbîler tarafından tashih edilmiştir (Yücel, 2011, ss. 25-30). Sahâbe, hatalı rivayetleri düzeltmenin yanı sıra, nakil esnasında oluşabilecek muhtemel kusurları önlemek adına rivayetlere karşı son derece ihtiyatlı yaklaşmış ve bu doğrultuda bir dizi kurumsal tedbir geliştirmiştir. Erken döneme ait bu önleyici adımlar, sonraki asırlarda gelişecek olan sistemli hadis tenkidinin ilk nüveleri olarak kabul edilmiştir (Müslim, 'İlim', 14, 'Mukaddime', 34; Aşikkutlu, 1993, 7/395). Bununla birlikte, siyasi ve itikadi fitne olaylarına paralel olarak rivayet ağında yaşanan suiistimaller, ulemâyı nebevî mirası korumak adına daha sistematik kurallar

ihdas etmeye ve yeni ıstılahlar kullanmaya sevk etmiştir (Yücel, 2014, s. 172). İlk dönemlerde münferit ve dağınık olan bu tenkit faaliyetleri, zamanla disipline edilerek kurumsal bir hüviyet kazanmıştır.

Bu araştırmanın mihrini teşkil eden Basra havzasında ise cerh-ta'dîl faaliyetlerinin evveliyatı, şehre yerleşen sahâbîlerin ilmî mesailerıyla başlamış; ardından onların ders halkalarında yetişen, başta Muhammed b. Sîrîn olmak üzere, seçkin tâbiîn âlimleri eliyle sürdürülmüştür. İbn Sîrîn'in sened ve râvîler üzerinde yaptığı eleştirel değerlendirmeler, kendisinden sonra gelen münekkidlere metodolojik bir rehber olmuş ve tenkit ilminin gelişimine yön vermiştir. Klasik kaynaklarda, güvenilir râvîyi zayıf olanından ayırt edebilen ve kapsamlı râvî değerlendirmesini ilk başlatan münekkidin Muhammed b. Sîrîn olduğu kaydedilmektedir. Nitekim Basralı cerh-ta'dîl otoritesi Ali b. el-Medîni de rivayet zincirlerini ve isnâd yapılarını incelediğinde, ricâl tenkidi sahasında ilk kez kurumsal görüş serdeden alimin İbn Sîrîn olduğunu ifade ederek bu tespiti doğrulamaktadır (İbn Receb, 1978, 1/52).

Başlangıçta belirli bir sistemden uzak ve çoğunlukla mücmel (gerekçesiz) olan cerh-ta'dîl faaliyetleri, hicri ikinci asrın ortalarında yaşayan Basralı dâhi alim Şu'be b. el-Haccâc tarafından belirli bir disipline kavuşturulmuş ve tarihte ilk kez kurumsal/sistemik olarak uygulanmaya başlanmıştır. Nitekim ilk dönemlerde gerekçesi açıklanmayan (gayrimüfesser) cerh sebepleri, h. II. asırdan itibaren Şu'be b. el-Haccâc'ın öncülüğünde ilkesel olarak açıklanmaya ve tahlil edilmeye başlanmıştır (Hatîb el-Bağdâdî, 1971, s. 103; Zehebî, 1988, 4/281). Şu'be'nin bu tenkit metodolojisini tevarüs eden öğrencileri de disiplinin kurumsallaşmasına büyük katkı sunmuşlardır. Bu bağlamda, o döneme kadar şifahi olarak yürütülen cerh-ta'dîl uygulamalarını ilk defa yazılı bir literatüre dönüştürerek bir araya toplayan alimin Yahyâ b. Saîd el-Kattân olduğu kabul edilmektedir (Zehebî, 1963, 1/2; Aydınlı, 2013, s. 315).

Bu kurumsal gelişim çizgisi neticesinde Basra ekolü, hadis edebiyatının ilk muazzam yazılı ürünlerini vermiştir. Basralı müellif İbn Sa'd'ın, kendi dönemine kadar yaşayan râvîlerin biyografilerini kronolojik ve coğrafi bir düzende vererek durumlarını tahlil ettiği *es-Tabakâtü'l-kübrâ* adlı eseri (Fayda, 1999, 20/295) ile Ali b. el-Medîni'nin rivayetlerdeki gizli kusurları tahlil ettiği *el-İlel*'i, bu sahadaki şifahi birikimin günümüze ulaşan ilk mühim yazılı örneklerini teşkil etmektedir (el-Medîni, ts., s. 23)."

Cerh ve Tadil Lafızları

Sebt

Hadis tenkidinde adalet ve zabt vasıflarını tam olarak haiz râvîleri nitelemek üzere tercih edilen ve bu yönüyle 'sika' terimiyle eş anlamlı kabul edilen 'sebt' lafzının (Aydınli, 2013, ss. 273-277), literatürde ilk kez hicri I. asrın sonları ile II. asrın başlarında Basralı muhaddis Muhammed b. Sîrîn tarafından kullanıldığı kabul edilmektedir. Nitekim Ebû Hüseyne'nin, naksettiği bazı rivayetleri kimden işittiğine dair yönelttiği bir soruya cevap veren İbn Sîrîn, söz konusu hadisleri Eyyûb es-Sahtiyânî'den aldığını belirtmiş ve onu 'sebtün sebtün' (son derece güvenilir/sağlam) lafzıyla ta'dîl ederek hadis rivayetindeki mutlak otoritesini ve sika oluşunu vurgulamıştır (İbn Ebî Hâtîm, 1953, 2/255; İbn Receb, 1978, 1/168). Müellifin bu ikilemeli (tekitli) kullanımı, hem 'sebt' kavramının erken dönemdeki teknik mahiyetini ortaya koyması hem de Basra ekolünün kendi ricalini denetlemedeki dilsel ve metodolojik hassasiyetini göstermesi açısından oldukça mühimdir.

Sika

"Erken dönem hadis tenkidinde adalet ve zabt vasıflarını tam olarak haiz güvenilir râvîleri nitelemek amacıyla kullanılan 'sika' lafzının, Basra havzası ulemâsı tarafından sıklıkla tercih edildiği bilinmektedir. Ancak kavramsal düzeyde 'sika' lafzının ihtiva ettiği teknik vasfı ve sınırları ilk kez net bir biçimde tayin eden münekkidin, Basralı muhaddis Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/814) olduğu kaynaklarda tevsik edilmektedir. Kendisine Ebû Halde'nin (ö. 140/757) sika olup olmadığı yönünde bir soru tevcih edildiğinde İbnü'l-Mehdî; onun 'sika' vasfını taşımadığını, bilakis 'sadûk ve me'mûn' (doğru sözlü ve güvenilir) bir râvî olduğunu beyan etmiştir. Buna mukabil Şu'be b. el-Haccâc ve Süfyân es-Sevrî gibi otoriteleri 'sika' olarak nitelendirmiştir (İbn Ebî Hâtîm, 1953, 2/37; İbn Hibbân, 2000, 1/47). Abdurrahmân b. Mehdî'nin bu seçici yaklaşımı; 'sika' lafzını ta'dîl derecelerinin en üst mertebelerinden biri olarak konumlandığını, 'sadûk' ile 'me'mûn' kavramlarını ise sikâlığın bir alt basamağı şeklinde kabul ettiğini göstermektedir. Bu yönüyle Basra ekolü, sadece ta'dîl lafızlarını literatüre kazandırmakla kalmamış; aynı zamanda bu lafızlar arasında hiyerarşik bir derecelendirme (mertebeler) sistemi kurarak hadis usulüne öncü bir katkı sunmuştur.

Sadûk ve Me'mûn

Abdurrahmân b. Mehdî; 'sika' lafzını ta'dîl derecelerinin en üst basamağına yerleştirirken, 'sadûk', 'me'mûn' ve 'hıyâr/hıyârün' ifadelerini sikâlığın bir alt kademesi, yani ikinci mertebe olarak kabul etmiştir (İbn Ebî Hâtîm, 1953, 2/37; İbn Hibbân, 2000, 1/47; Yücel, 2013, s. 139). Nitekim İbn Mehdî'nin, genel olarak dürüst olmakla birlikte hadis rivayetinde zaman zaman hata veya vehm yapan râvîleri 'sadûk' olarak nitelemesi bu hiyerarşik ayrımı desteklemektedir (İbn Ebî Hâtîm, 1953, 2/37). Kelime anlamı itibariyle sıdk (doğruluk) vasfının mübalağalı formunu

teşkil eden 'sadûk' lafzedilişi, ilerleyen asırlarda İbn Ebî Hâtim ve İbnü's-Salâh gibi sistematik usulcü muhaddisler tarafından da ta'dîlin ikinci mertebesi olarak tescil edilmiştir (el-Hamîsî, ts., s. 137).

Buna mukabil, İbn Mehdî tarafından sika lafzının bir alt basamağında konumlandırılan 'me'mûn' (güvenilen/emin olunan) tabiri (Aydınlı, 2013, s. 175), müteahhirûn dönemi münekkidleri tarafından doğrudan 'sika' ile eş anlamlı (müradif) kabul edilmiştir. Ortaya çıkan bu kavramsal farklılıklar; ilk üç asırda (mütekaddimûn döneminde) münekkid muhaddislerin ta'dil lafızlarına her zaman tek tip ve statik anlamlar yüklemediklerini, aksine ıstılahların dönemsel ve şahsi kullanım pratiklerine göre dinamik bir semantik çeşitlilik barındırdığı anlaşılmaktadır."

Nebîl

"Sözlükte 'asil, şerefli ve soylu' anlamlarına gelen 'nebîl' lafzi, Ebû Dâvûd es-Sicistânî tarafından hadis tenkidinde teknik bir terim olarak 'sahîh' ve 'hasen' manalarında kullanılmıştır (Yücel, 2013, s. 178). Nitekim Ebû Dâvûd, *es-Sünen*'in iki farklı yerinde bazı rivayetleri 'hadîsün nebîl' (حديث نبيل) şeklinde vasıflandırmıştır. Yapılan tahlillerde bu kavramsallaştırmanın yöneltildiği hadislerden birinin sahîh, diğerinin ise hasen hükmünde olduğu ve her iki rivayetin de ortak özelliği olarak tek bir râvî tarafından 'ferd' (tefessüd) yoluyla nakledildiği tespit edilmiştir (Bkz. Ebû Dâvûd, Cihâd, 98, Edeb, 167). Bu durum, mütekaddimûn dönemi münekkidlerinin, rivayetin sıhhat durumunun yanı sıra onun rical yapısındaki ve sened örgüsündeki özgünlüklere de (ferdiyete gibi) dilsel estetiği haiz özel ıstılahlar seçerek işaret ettiklerini göstermektedir."

Münker ve Münkeru'l-hadis

Hadis literatüründe 'münkeru'l-hadis' tabirini ilk kez kullanan münekkidin Yahyâ b. Saîd el-Kattân olduğu ve onun bu lafza, râvînin rivayetinde 'teferrüd' ettiği (tek kaldığı) yönünde deskriptif/tanımlayıcı bir anlam yüklediği belirtilmektedir (Yücel, 1998, s. 87). Erken dönemdeki bu nötr yaklaşıma karşın münker kavramı, ilerleyen süreçte muhteva ve bağlam değiştirerek doğrudan râvînin sened veya metindeki kusurlarına işaret eden bir cerh lafzı olarak yerleşiklik kazanmıştır. Nitekim dönemin önde gelen münekkidlerinden İbnü'l-Medîni'nin, Ubeyd b. Zahr'ın rivayet pratiğini değerlendirirken onun 'münkeru'l-hadis' olduğunu açıkça ifade etmesi (el-Medîni, ts., s. 90), kavramın hicrî III. asrın ilk yarısında artık râvînin zabt kusurlarını ve zayıflığını niteleyen teknik bir tenkit terimine dönüştüğünü tevsik etmektedir.

Lâ yete'ammedu'l-kizb

Dönemin bir diğer önemli münekkid Amr b. Alî el-Fellâs (ö. 249/863) ise 'münkeru'l-hadis' tabirini, kasıtlı olarak yalan söylemekle (hadis uydurmakla) itham edilmeyen, ancak hafıza ve dikkat kusurları bulunan râvîleri nitelemek üzere bir cerh terimi olarak kullanmıştır. Buna göre el-Fellâs'ın sistematüğinde bu niteliği haiz bir râvînin zayıflığı, ahlakî (adalet) bir zafiyetten değil; kesretü'l-galat (aşırı hata yapma), galat (yanılma) ve vehm (karıştırma) gibi tamamen zabt kusurlarından kaynaklanmaktadır (Örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, 1953, 9/183; İbn Adî, ts., 9/99; el-Mizzî, 1983, 31/503; İbn Hacer, ts., 4/383). Bu durum, hicrî III. asrın ortalarına doğru 'münker' kavramının, adalet yönünden temiz olan fakat rivayet ehliyeti (zabt) zayıf râvîleri ayırt etmede işlevsel bir kriter olarak yerleşiklik kazandığını tescil etmektedir.

Hüve reddün

Nitekim el-Fellâs, çağdaşı olan diğer münekkidler tarafından 'metrûk' (terk edilmiş) ve 'vaddâ' (hadis uyduran) şeklinde en ağır derecede cerh edilen Ömer b. Riyâh el-Abdî (ö. 171/787) hakkında, onun bu vasıflarını teyit edecek biçimde 'O merduttur / rivayetleri reddedilmiştir' anlamına gelen 'Hüve raddün' (هو ردد) ifadesini kullanmıştır (İbn Hacer, ts., 3/225). el-Fellâs'ın, sened zincirinden tamamen çıkarılması gereken bu tür râvîler için tercih ettiği söz konusu lafız, onun sistematüğinde kabulü hiçbir surette mümkün olmayan mutlak zayıflık ve itham durumlarına işaret eden üst düzey bir cerh hükmü olarak değerlendirilmelidir.

Ezkiye ehabbe ileyye min

Hadis tenkit literatüründe, uydurma veya aşırı kusurlu rivayetlerin nakline karşı gösterilen metodolojik öfkeyi ve işin vehametini ortaya koymak adına zaman zaman mübalağalı (hiperbolik) ifadeler kullanılmıştır. Bu doğrultuda 'Zina etmem, falandan rivayette bulunmamdan bana daha sevimlidir' anlamına gelen 'An ezkiye ehabbu ileyye min...' (أَنْ زِنْتُ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ أَفْلَانُ...) kalıbının, hadis tenkidinde sertliğiyle bilinen Şu'be b. el-Haccâc tarafından ihdas edilen özgün bir cerh retoriği olduğu söylenebilir (İbn Adî, ts., 9/130; Ebû Nu'aym, 1996, 7/151). Nitekim Şu'be, rivayetlerin kaynağı konusundaki hassasiyetini, 'Zina yapmam, hadis işitmediğim bir kimse hakkında "Falan kişi şöyle dedi" (kâle fulân) diyerek hilafihakikat beyanda bulunmamdan bana daha hoş gelir' sözleriyle açıkça ortaya koymuştur (Ebû Nu'aym, 1996, 7/151; Hatîb el-Bağdâdî, 1971, s. 309).

Benzer şekilde o, metrûk bir râvî olan Ebân b. Ebî Ayyâs'a (ö. 128/745) yönelik tenkidini de aynı sert üslupla dile getirerek, 'Bir kimsenin zina etmesi, Ebân'dan rivayette bulunmasından daha ehvendir' (İbn Hacer, ts., 1/56) demiş ve talebelerini ondan hadis almaktan kesin bir dille menetmiştir. Mevcut kaynaklar muvacehesinde, adalet ve zabt

kusuru bulunan râvîleri toplum nezdinde deşifre etmek ve hadis uydurma/vehm cürmünün büyüklüğünü zihinlere kazımak amacıyla bu şoke edici mukayeseyi cerh terminolojisine ilk kazandıran münekkidin Şu'be olduğu, söz konusu lafzın daha sonraki asırlarda diğer bazı katı (müteşeddîd) münekkidler tarafından da ictibas edildiği görülmektedir (İbn Hibbân, 2000, 1/90).

Eşribe min bevlî himâr ehabbe ileyye

Hadis rivayetindeki tahrifat ve zayıflıklara karşı toplumsal bir direnç ve nefsi bir tiksinti uyandırmayı hedefleyen Şu'be b. el-Haccâc, cerh retoriğinde sarsıcı mukayeselere başvurmaya devam etmiştir. Bu bağlamda, 'Eşek idrarı içmem, falandan rivayette bulunmamdan bana daha sevimlidir' anlamına gelen ağır ve hiperbolik ifade, Şu'be'nin zayıf râvîleri deşifre etmek amacıyla farklı yerlerde kullandığı özgün birer cerh lafzıdır. Münekkîd, söz konusu lafzın pratik bir uygulama örneği olarak, متروك (terk edilmiş) râvîler arasında zikredilen tâbiûn neslinden Ebân b. Ebî Ayyâş hakkında, 'Eşek bevlîni içmem, "Ebân bize hadis rivayet etti" (haddesenâ Ebân) diyerek nakilde bulunmamdan bana daha sevimlidir' değerlendirmesinde bulunmuştur (Ukaylî, 1998, 1/38; Zehebî, 1963, 1/10; İbn Hacer, ts., 1/56). Şu'be bu şoke edici teşbihiyle, Ebân'ın hadis rivayetinde hiçbir surette ehil olmadığına ve onun kanalıyla gelen nakillerin ilmî açıdan bütünüyle değersiz kabul edilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Klasik kaynaklar muvacehesinde, rivayet emniyetini zedeleyen unsurlara karşı bu derece radikal ve sarsıcı bir dilsel bariyer inşa eden ilk münekkidin Şu'be olduğu anlaşılmaktadır.

Akte'a't-tarîk ehabbe ileyye

"Şu'be'nin, nebevî mirası korumak adına günah hiyerarşisini tersyüz eden radikal üslubunun bir diğer örneği de eşkıyalık (kat'-ı tarîk) üzerinden şekillenmiştir. Münekkîd, zabtı zayıf bir râvî olan Yezîd er-Rakkâşî (ö. 110/728) hakkında, 'Yezîd er-Rakkâşî'den rivayette bulunmaktansa, yol kesip eşkıyalık yapmayı tercih ederim' diyerek onun rivayetlerinin gayrimuteber olduğunu sert bir dille ilan etmiştir (el-Mizzî, 1983, 32/66). Büyük bir had suçunu, kusurlu bir râvîden hadis nakletmekten daha ehven gören Şu'be; nebevî mirasa hata karıştırmanın, toplumsal bir cürümden çok daha büyük bir ilmî cinayet olduğuna dikkat çekmek istemiştir.

La yesteğfir lehû

Şu'be, diğer münekkîdlerin *leyse bi-şey'* (bir şey değildir), *metrûk* ve *zayıf* lafızlarıyla cerh ettiği Abbâd b. Kesîr er-Sakafî (ö. 140/757?) hakkında, dinî literatürde eşine az rastlanır ağır bir üslupla '*Abbâd için istiğfar edilmez / Allah'tan bağışlanma dilenmez*' (لا يستغفر لعباد) ifadesini kullanmıştır (Ukaylî, 1998, 3/141; İbn Adî, ts., 5/538; Zehebî, 1963, 2/372). Onun uhrevî bir müeyyideyi andıran bu radikal beyanı, Abbâd'ın rivayet pratiğindeki kusurların büyüklüğüne işaret etmekte ve muhaddisleri ondan mutlak surette sakındırmayı amaçlamaktadır.

Tudrebu 'unukî ehabbe ileyye

Şu'be'nin, nebevî mirasa gelebilecek zararları kendi can emniyetinden daha ileride tuttuğunu gösteren bir diğer sarsıcı cerh lafzi da ölüm mukayesesi üzerinden şekillenmiştir. Münekkîd, dönemin yalancılıkla itham edilen râvîlerinden Ebû Hârûn el-Abdî (ö. 134/752) hakkında, '*Boynumun vurulması, Ebû Hârûn el-Abdî'den rivayette bulunmamdan bana daha sevimli gelir*' diyerek onun rivayet pratiğindeki mutlak emniyetsizliği ortaya koymuştur (ez-Zehebî, 1988, 7/221). Kasıtlı olarak yalan söyleyen veya aşırı vehm barındıran bir râvîden hadis nakletmeyi kendi canından vazgeçmekle eşdeğer gören Şu'be; bu radikal duruşuyla, kusurlu râvîlerden hadis almanın ümmetin ilmî geleceği adına ne derece büyük bir felaket olduğunu zihinlere kazımaya hedeflemiştir.

Hadis Tahammül ve Eda Yolları Konusunda

Tahammül Yolları

Hadis tahammül yöntemlerinden biri kabul edilen 'vasiyet' metodunun ilk defa Basra havzası muhaddisleri tarafından tatbik edildiği görülmektedir. Klasik kaynaklardaki veriler muvacehesinde, vefatına yakın bir dönemde yazıya geçirdiği hadis mecmualarını öğrencisine vasiyet eden ilk muallim, Basralı tâbiûn alimi Ebû Kılâbe el-Cermî'dir. Aktarılan rivayetlere göre Ebû Kılâbe, hayatta olması durumunda kitaplarının Eyyûb es-Sahtiyânî'ye teslim edilmesini, aksi takdirde ise bütünüyle yakılmasını vasiyet etmiştir (İbn Sa'd, 2001, 9/185; İbn Kuteybe, 1981, s. 447). Bu vasiyet üzerine harekete geçen Eyyûb es-Sahtiyânî, hocasının vefatının ardından söz konusu mecmuaları nakliye ücreti olarak birkaç dirhem ödemek suretiyle Şam'dan Basra'ya getirtmiştir (Hatîb el-Bağdâdî, 1971, s. 305). Bu tarihi tecrübe, Basra ekolünün hadislerin yazı ile tespiti ve muhafazasında ne derece öncü ve kurumsal bir hassasiyete sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Eda Sigaları

Râvînin hadisi hocasından alma (tahammül) şeklini yansıtan edâ sîgalarının ıstılahî bir disipline kavuşmasının, sahâbe neslinden sonra -özellikle hicrî II. asırdan itibaren- yerleşiklik kazandığı bilinmektedir. Genel kabule göre sahâbe dönemi rivayet pratiğinde 'kâle' (قال) ve 'an' (عن) gibi edâ lafızları doğrudan işitmeyi bildiren 'semia' (سمع) manasında değerlendirilmiş ve bu sîgalar arasında hiyerarşik bir seviye farkı gözetilmemişti (İbn Receb, 1978, 1/377;

Yücel, 2014, s. 88). Kaynakların şهادetiyle, edâ sîgalarını birbirinden ayırarak teknik anlamda kullanan ilk münekkidin —Şu'be b. el-Haccâc ve Mürre b. Şurahbîl'in de takrirleriyle— Katâde b. Diâme olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda Katâde, bizzat işitme (semâ) yoluyla elde ettiği rivayetler için kesinlik bildiren 'haddesenâ' (حدثنا) sîgasını tercih ederken; semâ olmaksızın (icâzet veya mürsel yollarla) aldığı nakiller için 'kâle' (قال) veya 'haddese' (حدث) gibi daha esnek lafızları kullanmıştır (İbn Sa'd, 2001, 9/228; el-Mizzî, 1983, 23/510-511; ez-Zehebî, 1988, 5/274; Yücel, 2014, s. 88).

Benzer şekilde, Basra muhaddis çevreleriyle güçlü bağları olan çağdaşı Yahyâ b. Ebî Kesîr de (ö. 129/746) kitâbet yoluyla elde ettiği rivayetleri mürsel/inkitâ ihsas eden 'belaganî' (بلغني) edâ lafzıyla nakletmiştir (Ukaylî, 1998, 4/423-424; el-Mizzî, 1983, 31/509; İbn Hacer, ts., 4/384). Hem Katâde'nin hem de Yahyâ b. Ebî Kesîr'in vefat tarihleri dikkate alındığında, edâ sîgalarında branşlaşmanın ve teknik ayırımın hicrî I. asrın sonları ile II. asrın başlarından itibaren filizlendiği söylenebilir. Söz konusu her iki âlimin de Basra ilmî havzasıyla olan doğrudan teması, rivayetlerin nakil formundaki bu metodolojik titizliğe ilk defa Basralı muhaddisler tarafından öncelik verildiğini tevsik etmektedir."

Telifat ile İlgili İlk Çalışmalar Yapan Basralı Âlimler

Ma'mer b. Râşid

Müellif muhaddislerden Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) literatürde kendisine nispet edilen müteaddit çalışması mevcuttur (Kehhâle, 1957, 3/901). Bunlar arasında, farklı konulardaki rivayetleri bir araya getiren *el-Câmi'* adlı eseri, hadis tarihinin en muazzam tasnif örneklerinden biri kabul edilir (ez-Zehebî, 1988, 7/14). Eser, bab sistemine göre düzenlenen ilk teliflerden biri olmasının yanı sıra kendisinden sonraki süreçte şekillenen *Kütüb-i Sitte* literatürüne de zengin bir kaynaklık teşkil etmiştir. Muhtelif konu başlıkları (bablar) altında toplam 1614 rivayet ihtiva eden bu hacimli çalışma, orijinal yapısıyla günümüze kadar ulaşmayı başarmış en erken dönem hadis mecmualarının başında gelmektedir (Hatiboğlu, 2003, 27/553).

Şu'be b. Haccâc

Hadis tarihinde ilk musanniflerden biri kabul edilen Şu'be b. el-Haccâc'ın muhtelif bab başlıklarına göre düzenlenmiş bir *musannef* kaleme aldığı rivayet edilmekle birlikte (Hatiboğlu, 2006, 31/236), söz konusu eserin günümüze ulaştığına dair literatürde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Hammâd b. Seleme

Zehebî (ö. 748/1348), Saîd b. Ebû Arûbe ile birlikte Hammâd b. Seleme'yi (ö. 167/784) de ilk musannifler arasında zikreder (ez-Zehebî, ts., 1/203). Klasik kaynaklarda, Hammâd'a nispet edilen ve fıkıh bablarına göre tertip edilmiş bir *Sünen*'in varlığından söz edilse de (İbnü'n-Nedîm, 2009, 2/91; Altıkulaç, 1997, 15/488-489), bu eserin günümüze ulaşmış olup olmadığı net olarak bilinmemektedir.

Ma'mer b. Müsennâ

Dil ve edebiyat alanındaki mutlak otoritesinin yanı sıra hadis hâfızı kimliğiyle de tanınan Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 209/824), farklı disiplinlerde iki yüze yakın eser telif etmiştir (ez-Ziriklî, 2002, 7/272; Kehhâle, 1957, 3/901). Eyyâmü'l-Arab, ahbâr ve ensâb sahalarına olan derin vukufiyetiyle bilinen Ma'mer, bu tarihî ve edebî metinlerde geçen nadir lafızlardaki uzmanlığını hadis malzemesine de yansıtmış ve *Garîbü'l-Hadis* alanında ilk eseri kaleme alan müellif olarak kabul edilmiştir (Tülücü, 2003, 27/551).

Saîd b. Ebî Arûbe

Klasik kaynaklarda müellifin çok sayıda eser kaleme aldığına dair muhtelif rivayetler zikredilmektedir (ez-Zehebî, 1988, 6/417; ez-Ziriklî, 2002, 3/98). Hadisleri ilk defa fıkıh konularına göre (ale'l-ebvâb) tasnif eden öncülerden biri olan bu münekkid, İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) ve ez-Zehebî'nin şهادetiyle *Sünen* türünün ilk müstakil örneğini telif etmiştir (bkz. İbnü'n-Nedîm, 2009, 2/91; ez-Zehebî, 1998, 6/413). Ne var ki, tasnif tarihinin bu ilk evresine ışık tutabilecek mahiyetteki söz konusu çalışmaları günümüze ulaşmamıştır."

Müsedded b. Müserhed

Musadedded b. Müserhed (ö. 228/843), bazı alimler tarafından Basra'da *Müsned* türünde ilk eser telif eden muhaddis olarak kabul edilir (ez-Zehebî, 1988, 10/592; İbn Hacer, ts., 4/58; Güler, 2006, 32/83). Kaynaklarda onun biri küçük, diğeri büyük olmak üzere iki ayrı *Müsned*'i olduğu; küçük hacimli olanın sadece sahâbe râvîlerini ve onların merfû rivayetlerini içerdiği, büyük olanın ise mevkûf ve maktû haberleri de ihtiva ettiği aktarılmaktadır (ez-Zehebî, 1988, 10/594; Güler, 2006, 32/83). Ne var ki, tasnif özelliklerine dair bu sınırlı malumatın haricinde, söz konusu eserlerin muhtevası ve akıbeti hakkında literatürde detaylı bilgi bulunmamaktadır (Kandemir, 1997, 15/33).

Yahyâ el-Kattân

Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), cerh ve ta'dîl verilerini ilk defa tedvin eden alim olarak kabul edilir (ez-Zehebî, 1963, 1/2; Aşikkutlu, 1993, 7/396). ez-Zehebî, el-Kattân'ın zayıf râvîleri içeren bir eser kaleme aldığını belirtmektedir (ez-Zehebî, 1998, 9/183). Muhtevası günümüze ulaşmayan bu çalışmanın, muhtemelen ders esnasında Ali el-Medîni ve İbn Maîn gibi seçkin talebelerinin râvîler hakkında yönelttiği sorulara verdiği cevaplardan (mesâil) oluştuğu tahmin edilmektedir. Kaynaklarda el-Kattân'ın ayrıca bir *Megâzi* eserinin de bulunduğu rivayet edilmekle birlikte (ez-Ziriklî, 2002, 8/147), söz konusu çalışmaların hiçbirinin günümüze ulaştığı bilinmemektedir.

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, bazı alimler tarafından *müsned* türünde ilk eser telif eden öncülerden biri olarak kabul edilir (Evgin, 2004, s. 45-46). Kendisine nispet edilen ve günümüze ulaşan meşhur *Müsned*'inin, farklı meclislerde kendisini dinleyen talebesi Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) tarafından derlenip tasnif edildiği bilinmektedir (ez-Zehebî, 1998, 9/382). Tayâlisî, aşere-i mübeşşereden itibaren toplam 281 sahâbînin merfû rivayetini esas alarak 2890 hadisi bu çalışmada bir araya getirmiştir (Kandemir, 2006, 32/103). Ayrıca ona, hocasının ilmî çevresini ele alan *Ma'rifetü şüyûhi 'ş-Şu'be* adlı risalenin yanı sıra muhtelif alanlarda müstakil çalışmalar da nispet edilmiştir (Özkan, 2011, 40/189).

Ali b. el-Medîni

Hadis ve tarih sahasında kaleme aldığı öncü çalışmalarıyla tanınan Ali b. el-Medîni'ye nispet edilen iki yüze yakın eserin varlığından söz edilmektedir (ez-Zehebî, 1988, 11/43; ez-Ziriklî, 2002, 4/303). Bu geniş külliyata rağmen, müellifin günümüze ulaştığı tespit edilen sadece üç eseri mevcuttur. Söz konusu çalışmaların başında gelen *Kitâbü'l-İlel*, illetli hadisler sahasında kaleme alınmış en erken ve en muteber kaynaklardan biri kabul edilir. İbnü'l-Medîni'nin bu muazzam eseri, öğrencisi Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ahmed b. el-Berâ (ö. 291/904) rivayeti kanalıyla intikal ederek günümüze ulaşmayı başarmıştır (İbnü'l-Medîni, ts., s. 23).

Muhammed b. Sa'd

"İbn Sa'd'ın *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*'i, tabakât alanında kaleme alınan ilk çalışmalardan biri olmasının yanı sıra bütünüyle günümüze ulaşan en eski ve en şümüllü kaynak olma özelliğine sahiptir (Fayda, 1999, 20/295). Siyer ve rical yazıcılığı açısından bir dönüm noktası kabul edilen bu muazzam eser, İslâm tarihinin erken dönemine ait ilk ansiklopedik rical sözlüğü mahiyetindedir (Öz, 2015, s. 36-37). Müellif eserinde; başta Hicaz havzası (Medine ve Mekke) olmak üzere Tâif, Yemen, Yemâme, Bahreyn, Kûfe, Basra, Şam, el-Cezîre, Mısır, Vâsit, Medâin, Horasan, Bağdat, Rey, Hemedan, Suğûr, Eyle ve Avâsım gibi dönemin en mühim ilim merkezlerinde yaşayan ricali tabakalar halinde ele almıştır (İbn Sa'd, 2001, I: 26). İbn İshâk'tan sonra Hz. Peygamber'in (s.a.v.) biyografisini müstakil bir tasnif içinde ele alan en erken otoritelerden biri olan İbn Sa'd, el-Vâkidî gibi hocalarının birikimini de tevarüs ederek, nebevî sîreti kendisinden önceki tarihçilere kıyasla çok daha tafsilatlı ve rical senediyle irtibatlı bir biçimde sunmayı başarmıştır (İbn Sa'd, 2001, I: 8-9).

Halife b. Hayyât el-Basrî

"Ensâb ve tarih sahalarındaki derin vukufiyetiyle tanınan Halife b. Hayyât (ö. 240/854), hadis edebiyatında hem *Kitâbü't-Tabakât*'ın hem de *et-Târîh*'in müellifidir (İbnü'n-Nedîm, 2009, 2/111; el-Mizzî, 1983, 8/314-319; ez-Zehebî, 1988, 11/473; ez-Ziriklî, 2002, 2/312). Onun *Kitâbü't-Tabakât* (Târîhu'r-ruvât) adlı çalışması, rical sahasında günümüze bütüncül olarak ulaşmayı başarmış en eski tabakât metinlerinin başında gelir. Eserde; sahâbe, tâbiûn ve tebe-i tâbiûn nesillerinden 3229'u erkek, 129'u ise rivayet nakletmiş kadınlar olmak üzere toplam 3358 ricalin biyografisine yer verilmiştir (Halife b. Hayyât, 1967, ss. 4-330; Fayda, 1997, 15/301-302).

Müellifin kronolojik usulle (ale'l-a'vâm) kaleme aldığı *et-Târîh* isimli eseri ise, Endülüslü meşhur muhaddis Bakî b. Mahled (ö. 276/889) vasıtasıyla sonraki nesillere nakledilmiştir. Bu çalışma, taşıdığı metodolojik hususiyetler itibarıyla günümüze ulaşan ilk kronolojik tarih kitabı olarak kabul edilir. Hicretin 1. yılından başlayarak vefatından kısa süre öncesine, yani hicrî 232 (m. 846-47) yılına kadar İslam coğrafyasında meydana gelen gazveleri, fetihleri, siyasi isyanları ve önemli vefat haberlerini yıl yıl kaydetmiştir. Eser, özellikle Mekke, Medine, Kûfe ve Basra gibi merkezlerde idari, askeri ve dini görevlerde bulunmuş valilerin ve kadınların isimlerini sistemli bir biçimde zikretmesi bakımından eşsiz bir vesika niteliğindedir. Olayları doğrudan hicrî takvimin başlangıcını esas alarak tasnif ettiği için, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) nübüvvetinin Mekke dönemine bu eserde yer verilmemiştir (Fayda, 1997, 15/301-302).

Ebû Dâvûd es-Sicistânî

Kur'an ilimleri, tefsir ve hadis sahaslarında müteaddit çalışması bulunan Ebû Dâvûd es-Sicistânî'ye kaynaklarda birçok eser nispet edilmektedir (İbnü'n-Nedîm, 2009, 2/113; Ebû Dâvûd, ts., ss. 18-22). Müellifin hadis alanında kaleme aldığı *es-Sünen*'i, onun ilmî dehasını yansıtan en mühim şaheseri kabul edilir (Ebû Dâvûd, *Mukaddime*, I: 44-55; Dinçoğlu, 2012, ss. 59-434). Ebû Dâvûd'un nebevî mirasa kazandırdığı bir diğer kıymetli çalışma ise *Kitâbü'l-*

Merâsîl'dir. Mürsel hadis edebiyatında günümüze ulaşan ilk müstakil eser niteliğindeki bu kitap; 223 sahâbe ve tâbiûn râvîsi kanalıyla nakledilen 544 mürsel rivayeti ihtiva etmektedir. Ebû Dâvûd, tıpkı *es-Sünen*'inde olduğu gibi, bu çalışmaya aldığı mürsel rivayetleri de fıkıh konularına göre ilgili bablar altında zikretmiştir. Ali es-Sünnî et-Trablusî tarafından erken dönemde senedsiz (hazfedilmiş) olarak neşredilen eser, sonraki ilmî çalışmalarda el yazması nüshaların aslına uygun biçimde, yani isnad sistemini muhafaza eden tahkikli metinler halinde basılmıştır (Ebû Dâvûd, ts., ss. 107-543; Polat, 2004, 29/168).

SONUÇ

Basra, kuruluşundan itibaren yalnızca askerî bir garnizon ve yerleşim yeri olarak kalmamış; aynı zamanda hadis ilminin erken dönem gelişim seyrini tayin eden en mühim ilmî merkezlerden biri olarak öne çıkmıştır. Şehre yerleşen sahâbe nesli ve onları tevarüs eden muhaddisler; rivayetleri muhafaza etme, isnâd bilincini yerleştirme, râvî tenkidini kurumsallaştırma ve hadisleri muhtelif türlerde tasnif etme hususunda öncü uygulamalara imza atmışlardır. Özellikle Muhammed b. Sîrîn, Katâde b. Diâme, Şu'be b. el-Haccâc, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Abdurrahmân b. Mehdî, Ali b. el-Medînî ve Ebû Dâvûd es-Sicistânî gibi otoriteler, hadis terminolojisinin kuramsal altyapısı ile metotlarının şekillenmesinde kurucu roller üstlenmişlerdir.

Bu çalışmada elde edilen bulgular, Basralı muhaddislerin yalnızca kronolojik birer rivayet nakledicisi (râvî) olmadıklarını; aksine hadis ilminin kavramsal, metodolojik ve yazılı külliyatını bizzat inşa eden entelektüel şahsiyetler olduğunu tevsik etmektedir. Basra ilmî havzasında neşet eden titiz isnâd anlayışı, ilk sistemli cerh ve ta'dîl uygulamaları, edâ sîgalarındaki teknik ayrışma ve günümüze ulaşan ya da kayıp olan ilk telif örnekleri, sonraki dönem hadis literatürünün omurgasını oluşturmuş ve İslâmî ilimler geleneğinin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu yönüyle Basra ekolü, hadis tarihinin hem teorik (usul) hem de pratik (rivayet) temellerinin atıldığı merkezî bir sacayağı olarak değerlendirilmelidir.

Son tahlilde bu araştırma, Basra ekolünün hadis ilmine yönelik katkılarının münferit çabaların ötesinde, usta-çırak ilişkisi ve ekolleşme bilinciyle harmanlanmış kolektif bir gayretin ürünü olduğunu ortaya koymaktadır. Netice itibariyle Basra, hadis ilminin hicrî ilk iki asırda geçirdiği evrimi, kavramsal dönüşümleri ve erken dönem telif hareketlerini doğru anlamlandırabilmek adına hafızasından ve kaynaklarından beslenilmesi gereken en temel referans merkez olma niteliğini muhafaza etmektedir.

KAYNAKÇA

Altıkulaç, T. (1997). Hammâd b. Seleme. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 15, ss. 488-489). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Alâî, Ebû Saîd Selâhaddîn Halîl b. Keykeldî. (1986). *Câmiu't-tahsil fî ahkâmî'l-merâsîl* (H. A. es-Selefi, Thk.). Âlemü'l-Kutub.

Aydın, A. (2013). *Hadis istihlâları sözlüğü*. İFAV Yayınları.

Aşıkutlu, E. (1993). Cerh ve ta'dîl. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 7, ss. 394-401). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Dinçoğlu, M. (2012). *Ebû Dâvûd'un Sünen'i (Kaynakları ve tasnif metodu)*. TDV Yayınları.

Dümeynî, Misfir b. Gurmullah. (1992). *et-Tedlîsü fî'l-hadis: Hakikatuhû ve aksâmuhû ve ahkâmuhû ve merâtibuhû ve'l-mevsûfûne bih*. b.y.y.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. (2009). *Sünen-i Ebî Dâvûd* (Ş. el-Arnâvût & M. K. Karabeleli, Thk.). Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. (ts.). *Kitâbü'l-merâsîl* (A. b. M. ez-Zehrânî, Thk.). Dâru's-Samî.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbehânî. (1996). *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Dâru'l-Fikr.

Evgin, A. (2004). *Buhârî'nin hocası Abdullâh b. Zübeyr el-Hümeydî ve Müsned'i*. İlahiyât Yayınları.

Fayda, M. (1997). Halîfe b. Hayyât. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 15, ss. 301-302). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Fayda, M. (1999). İbn Sa'd. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 20, ss. 294-297). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Güler, Z. (2006). Müsedded b. Müserhed. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 32, ss. 82-83). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

Halife b. Hayyât, Ebû Amr el-Uasfurî. (1967). *Kitâbü't-tabakât* (E. Z. Ömerî, Thk.). Câmiatü Bağdâd.

Halife b. Hayyât, Ebû Amr el-Uasfurî. (1985). *Târîhu Halîfe b. Hayyât* (E. Z. Ömerî, Thk.). Dâru't-Tayyibe.

- Hanbel, Ahmed b. (2001). *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl* (V. b. M. Abbâs, Thk.; Cilt 1-4). Dâru'l-Hânî.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. (1971). *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye* (Z. Umeyrât, Thk.). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Hatiboğlu, İ. (2003). Ma'mer b. Râşid. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 27, ss. 552-554). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Hatiboğlu, İ. (2006). Musannef. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 31, ss. 235-236). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Irâkî, Ebû Zür'a Veliyüddîn Ahmed b. Abdurrahîm. (1995). *Kitâbü'l-müdekkisîn* (R. F. Abdülmuttalib & N. H. Hammâd, Thk.). Dâru'l-Vefâ.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî. (ts.). *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* (Â. Ahmed & A. Muhammed, Thk.; Cilt 1-9). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. (1953). *Kitâbü'l-cerh ve't-ta'dîl*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şehâbeddin Ahmed b. Ali. (ts.). *Tehzîbü't-tehzîb* (İ. Zeybak & Â. Mürşid, Thk.). Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed el-Büstî. (2000). *Kitâbü'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn* (H. A. es-Selefi, Thk.; Cilt 1-2). Dâru's-Samiî.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. (2009). *Müsnedü'l-Fârûk Emîri'l-Mü'minîn Ebî Hafs Ömer b. el-Hattâb ve akvâlihü alâ ebvâbi'l-ilm* (İ. b. Ali, Thk.; Cilt 1-3). Dâru'l-Felâh.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. (1981). *Kitâbü'l-ma'ârif* (S. Ukkâşe, Thk.). Dâru'l-Meârif.
- İbnü'l-Medîni, Ali b. Abdillâh. (ts.). *el-İlel* (M. M. el-A'zamî, Thk.). el-Mektebü'l-İslâmî.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk. (2009). *Kitâbü'l-fihrist* (E. F. Seyyid, Thk.; Cilt 1-2). Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsi'l-İslâmî.
- Kandemir, Y. (1997). Hadis. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 15, ss. 27-64). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kandemir, Y. (2006). el-Müsned. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 32, s. 103). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kehhâle, Ö. R. (1957). *Mu'cemü'l-müellifin*. Müessesetü'r-Risâle.
- Koçyiğit, T. (2012). *Hadis tarihi*. TDV Yayınları.
- Küçük, R. (2001). İsnâd. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 23, ss. 154-159). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahman. (1983). *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl* (B. A. Ma'rûf, Thk.; Cilt 1-35). Müessesetü'r-Risâle.
- Müslim, Ebû Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. (1998). *Sahîhu Müslim* (A. Şemseddîn, Thk.; Cilt 1-5). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Öz, Ş. (2015). Siyer kaynağı olarak Kitâbü'l-Tabakâtü'l-Kebîr. Ş. Öz (Ed.), *Sâhibu't-Tabakât İbn Sa'd* içinde (ss. 36-37). Siyer Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Özdemir, V. (2013). Hadislerin sıhhat açısından taksimi ve hasen hadis istilahının ortaya çıkışı. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (MÜİFD)*, (45), 67-110.
- Özdemir, V. (2014). *Tedlîs değerlendirmelerinde usûl*. İlahiyât Yayınları.
- Özkan, H. (2011). Tayâlisî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 40, ss. 188-189). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Polat, S. (2004). el-Merâsîl. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 29, ss. 168-169). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Polat, S. (2010). *Mürsel hadisler ve delil olma yönünden değeri*. TDV Yayınları.
- Tülücü, S. (2003). Ma'mer b. Müsennâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 27, s. 551). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Hamîsî, Abdurrahmân b. İbrâhîm. (ts.). *Mu'cemu ulûmi'l-hadîsi'n-nebevî*. Dâru İbn Hazm.
- Yücel, A. (1998). *Hadis ilminde tenkit terimleri ve ilgili çalışmalar*. İFAV Yayınları.
- Yücel, A. (2011). *Hadis tarihi*. İFAV Yayınları.
- Yücel, A. (2011). *Hadis usûlü*. İFAV Yayınları.

Yücel, A. (2014). *Hadîs istilahlarının doğuşu ve gelişimi*. İFAV Yayınları.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed. (1963). *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl* (A. M. el-Becâvî, Thk.; Cilt 1-4). Dâru'l-Ma'rife.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed. (1988). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (B. A. Ma'rûf, Thk.; Cilt 1-25). Müessesetü'r-Risâle.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed. (ts.). *Tezkiretü'l-huffâz* (Cilt 1-4). Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Ziriklî, Hayrüddîn. (2002). *el-A'lâm: Kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*. Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn.